

СЕКЦІЯ 1
ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 330.338.24.021.8

Гріненко А.Ю.
кандидат економічних наук, доцент,
директор
Товариства з обмеженою відповідальністю «Кліар Енерджі»,
м. Чернівці, Україна

СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ
В ІНСТИТУЦІЙНОМУ РОЗВИТКУ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇНSOCIAL FUNCTIONS OF THE SHADOW ECONOMY
IN THE INSTITUTIONAL DEVELOPMENT OF POST-SOCIALIST COUNTRIES

АНОТАЦІЯ

У процесі проведеного аналізу функціонування національної економіки в умовах радикальних трансформацій встановлено, що вибірковий підхід до тіньового сектору пов'язаний із подвійним характером його впливу на економіку. Тіньовий сектор у ринковій економіці відіграє й позитивні функції: усунення нестабільності під час перерозподілу ресурсів між легальною і тіньовою економікою; тіньова економіка закриває розриви у постачанні економічними ресурсами офіційну економіку; соціальну, коли тіньова економіка включається у формування недержавних фінансів для вирішення соціальних завдань й у пом'якшення соціальних протиріч.

Ключові слова: економічна безпека, тіньова економіка, соціальні протиріччя, трансформація, легальна економіка, інститут, формальні інститути, трансформаційна економіка.

АННОТАЦИЯ

В процессе проведенного анализа функционирования национальной экономики в условиях радикальных трансформаций определено, что выборочный подход к теневому сектору связан с двойным характером его воздействия на экономику. Теневой сектор в рыночной экономике играет и позитивные функции: ликвидация нестабильности при перераспределении ресурсов между легальной и теневой экономикой; теневая экономика закрывает разрывы в поставке экономических ресурсов в официальную экономику; социальную, когда теневая экономика включается в формирование негосударственных финансов для решения социальных задач и в смягчение социальных противоречий.

Ключевые слова: экономическая безопасность, теневая экономика, социальные противоречия, трансформация, легальная экономика, институт, формальные институты, трансформационная экономика.

ANNOTATION

In the course of the analysis of the functioning of the national economy in the conditions of radical transformations, it was established that the selective approach to the shadow sector is related to the double nature of its impact on the economy. The shadow sector in the market economy also has positive functions: the elimination of instability in the redistribution of resources between the legal and shadow economy; the shadow economy closes the gap in the supply of economic resources to the official economy; and social, when the shadow economy is included in the formation of non-state finance for solving social problems, and in mitigating social contradictions.

Keywords: economic security, shadow economy, social contradictions, transformation, legal economy, institute, formal institutes, transformational economy.

Постановка проблеми. Проблеми функціонування тіньової економіки в науковому середовищі досліджуються близько 50 років. Однак переважна більшість дослідників сприймає цей сектор економіки як негативне тимчасове явище, і, відповідно, їх висновки спрямовані на економічні і правові важелі впливу що до подолання (знищення) тіньової економіки. Вони не сприймають тіньову економіку як органічний інститут, а точніше як комплекс інститутів, значна частина яких забезпечує вирівнювання соціально-економічного становища країни. Основною прогалиною в дослідженні є відсутність пояснень, які дають змогу з'ясувати причини, суть, стійкість і соціально-економічні наслідки тіньової економічної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Усіх науковців, хто аналізує соціально-економічну роль тіньового сектору, а також суспільні, фінансові та економічні наслідки його функціонування в економіці, можна розділити на дві групи: безумовних прихильників обмеження й ліквідації державою цього сектору і прихильників вибіркового підходу до цього сектору, пов'язаного з двоїстою природою впливу на економіку. Враховуючи стійкість та високий рівень соціальних детермінант тіньової економіки, ми приєднуємося до прихильників вибіркового підходу. До цієї групи ми можемо віднести професора Дуйсбургського університету, швейцарського економіста Дітера Кассела, який, зокрема, зазначав, що «для визначення тіньової економіки необхідно вибрати ознаку, яка була б однаково адекватна і для ринкової, і для планової економіки» [1, с. 75]. Він у числі перших учених-економістів підкреслив три позитивні риси тіньової економіки в умовах ринку. Одним із рідких прикладів історичного підходу до визначення тіньової економіки є німецькі науковці К. Гретчманн і В. Меттельзіфен. Хоча дослідження проведене лише у Західній Європі, та результати його

цілком ідентичні до висновків, отриманих в інших країнах [2].

Якщо врахувати результати дослідження багатьох авторів, то можна дійти висновку, що тіньова економіка – це величезне зло, а з юридичного погляду це ще й злочин, з яким бореться влада, яке засуджують громадяни країни. А перемогти це зло практично неможливо, воно, навпаки, процвітає і створює конкурентне середовище для офіційної економіки та сприяє її соціалізації. «Конкуренція важлива як процес дослідження, у ході якого першопрохідці ведуть пошук невикористаних можливостей, які доступні, у разі успіху, всім людям», – зазначав Ф. Хайек [3, с. 13]. Ця точка зору відноситься і до конкуренції як процедури відкриття легальної економіки і тіньової.

Найбільш повний описовий аналіз тіньової економіки в наші часи, який опирається й і на результати повсякденних досліджень, соціологічних опитувань та іншого емпіричного матеріалу, представлено в працях П. Гутмана та К. Харта. Поглиблене вивчення тіньової економіки та намагання в різні способи провести підрахунок її масштабів знайшли своє відображення в працях зарубіжних науковців: Д. Блейдса, А. Буніча, С. Головніна, Б. Казіміра, Б. Контіні, К. Морріса, О. Осипенко, Ф. Шнайдера, А. Шевякова та ін.

Проте здебільшого науковці концентрували свою увагу на негативних наслідках тіньової економіки, особливо на її кримінальному складнику. Разом із тим стійкість та економічна привабливість тіньової економіки в багатьох результатах дослідження не знайшли свого відображення

Серед результатів дослідження українськими науковцями варто зазначити роботи А. Базилюка, В. Дементьєва, Г. Задорожного, С. Коваленко, І. Мазур, Р. Нуреева, О. Турчинова, С. Тютюнникової, які розглядають тіньову економіку як системне багатofакторне явище, враховуючи й позитивні соціально-економічні ефекти функціонування тіньового сектора економіки.

Мета статті полягає у дослідженні тіньової економіки як необхідного для розвитку суспільства сектору економіки, у рамках якого відбувається формування нових, дублювання наявних та згасання відмираючих формальних інститутів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історичне коріння тіньової економіки сягає у віки. Важко погодитися з окремими дослідниками, які відносять тіньову економіку лише до ринкової економіки. Існувала вона і до революційних подій 1917 р., і після них в умовах соціалізму. Добре відомий вислів «шарашкіна контора» і відноситься до тіньової економіки. «Шарашкіною конторою» в радянські часи називали підприємства, які належали нікому невідомим громадянам із простими прізвищами, тобто якісь шарашкіни. Події, які розгорнулися після Жовтневої революції 1917 р.,

заборонили використовувати найману працю, і тоді шарашкіни перестали вести облік працюючих та обсяг виконаних робіт. Це спонукало В. Леніна вже в грудні 1917 р. виступити з промовою, яка засвідчила зростання тіньових процесів, зокрема він зауважив: «Облік і контроль – ось головне економічне завдання Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів кожного споживчого товариства...» [4]. Та прояви тіньової економіки були надто різними. Більшість операцій у тіньовій економіці здійснюється для вирішення критичних проблем підприємства, для запобігання зупинки виробництва, збереження людей на тій чи іншій ділянці виробництва, впровадження інновацій, які не були рекомендовані зверху. Звичайно, що тіньові операції проводилися для того, щоб отримати такі прибутки, яких не могла отримати офіційна економіка. У результаті в бізнесі під впливом тіньової діяльності сформувалася сукупність мотивів, які виступають доповненням до «офіційної» законної мотивації і включають як більш «високі», так і більш «низькі» мотиви, які зазнавали утисків від офіційної економіки. Таким чином, тіньова економіка по відношенню до офіційної економіки виконує функцію «вмонтованого стабілізатора», регулюючи надходження ресурсів до офіційного сектора економіки.

Варто взяти до уваги й те, що в одних країнах порядок ведення бізнесу визнається суспільством, законодавством країни і водночас в інших країнах ті ж умови ведення бізнесу є звичайним способом взаємодії між економічними суб'єктами і необхідною умовою розвитку економіки країни.

Поширення тіньової економіки вирішальною мірою залежить від загального стану економіки, рівня життя населення, рівня зайнятості і можливості реалізувати свої здібності в офіційному секторі економіки. Та найбільш вагомим фактором зростання тіньового сектору економіки є обмеження державними інститутами свободи підприємництва.

Очевидно, що державні інституції мають усвідомлювати не лише значимість проблем тіньової економіки, а й мати політичну волю і бути готовим до вирішення господарських проблем, які сформувалися в транзитивній економіці та забезпечили процвітання тіньових операцій. Але враховуючи те, що до тіньового сектору причетні правові і державні інституції, то політична воля держави не проявилася ще з років проголошення незалежності України.

Фактом є й те, що реальний ВВП не завжди адекватно відображає фактичні обсяги виробництва в країні через існування тіньової економіки. Тіньова економіка об'єктивно існує в усіх країнах і відрізняється лише обсягами та формами прояву. У високорозвинених країнах, згідно з різними оцінками, вона становить близько 17% ВВП, у країнах із перехідною економікою – більше 20% ВВП, а в країнах, що

розвиваються (країни третього світу), – більше 40% ВВП [5, с. 11, 14–15].

За даними Міністерства фінансів України, під час розрахунку рівнів тіньової економіки не враховується ціла низка її функцій як позитивного соціально-економічного характеру так негативних функцій, які не лише забезпечують падіння ВВП, а й руйнують структуру національної економіки. З рис. 1 видно залежність динаміки ВВП від рівня тіньової економіки.

Окремі дослідження засвідчують, що ефекти детінізації економіки можуть бути неоднозначними. Очевидно, що руйнування тіньових схем ухилення від оподаткування сприятиме формуванню умов для чесної конкуренції, легально працевлаштовані люди не вимагатимуть соціальної допомоги від держави та матимуть соціальні гарантії, скоротяться корупційні ризики. Інші дослідження вказують на те, що тіньова економіка може як стримувати, так і стимулювати економічне зростання. Кількісні оцінки австрійського економіста Ф. Шнайдера для окремих країн доводять, що 2/3 доданої вартості, створеної в тіньовій економіці, роблять внесок у споживання, тим самим стимулюючи економічне зростання. Низка експертів вважає, що додатково до ВВП, який обраховує офіційна статистика, у тіньовій економіці створюється тіньовий ВВП, який становить 40–60% від його офіційного обсягу [6]. Показники, які пов'язують із рівнем тіньової економіки в Україні, розраховують Державна служба статистики, Міністерство економічного розвитку і торгівлі та професор Ф. Шнайдер. Оцінка Держстату (близько 17% ВВП) відображає обсяг економіки, яка безпосередньо не спостерігається. За даними Ф. Шнайдера, тіньова економіка в Україні знаходиться в діапазоні 46–53% ВВП. У своїх методологічних поясненнях експерт зазначає, що його методологія концентрується на двох видах тіньової економіки, таких як незаконна зайнятість та виробництво товарів і послуг домашніми господарствами [5]. За різними методами оцінки Мінекономрозвитку («витрати населення – роздрібний товарообіг»,

фінансовий, монетарний, електричний методи та метод збитковості), які, відповідно до Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки, затверджених Наказом Мінекономіки від 18 лютого 2009 р. № 123, воно використовує у своїх розрахунках, тіньова економіка в Україні у 2016 р. становила від 27% до 53% ВВП. Так званий інтегрований показник рівня тіньової економіки, згідно з даними Мінекономрозвитку, у I кварталі 2016 р. становив 38% ВВП.

Незважаючи на деяке зниження рівня тінізації економіки України в 2016 р., її значення все ще досить близько межує з рівнем для країн третього світу. Хоча позитивним є те, що експерти вказують на факт зменшення тіньової економіки у 2016 р. загалом до 35% [7].

Більшість дослідників тіньової економіки, аналізуючи стан та історичний розвиток тіньової економіки, опираються на швейцарського економіста Д. Кассела, який визначає три позитивні функції тіньової економіки в ринковому господарстві: «економічне мастило», «соціальний амортизатор» та «вмонтований стабілізатор» [1].

У цілому вплив тіньової економіки на суспільство є скоріше негативним, аніж позитивним. Очевидно, співвідношення позитивних і негативних (із погляду суспільства) ефектів тіньової економіки залежить, відповідно до проведеного нами дослідження, як від її масштабів та ефективності функціонування, так і від амбівалентності громадян. Так, саме амбівалентність забезпечує стійкість тіньової економіки, оскільки за значного негативного впливу вона забезпечує зростання доходів усім працюючим у тіньовій сфері, які перевищують їх в офіційній економіці. За твердженням російського філософа В. Ойзермана, «роздвоєність особистості в поглядах на матеріалістичну істину веде до власного матеріального задоволення» [8].

Низка секторів економіки сьогодні не віднесена в Україні до тіньових, але за стандартами Євросоюзу вони такими є. Серед них – фіктивна зайнятість у домашньому секторі економіки. Значні за рівнем прибутки, які не обліковую-

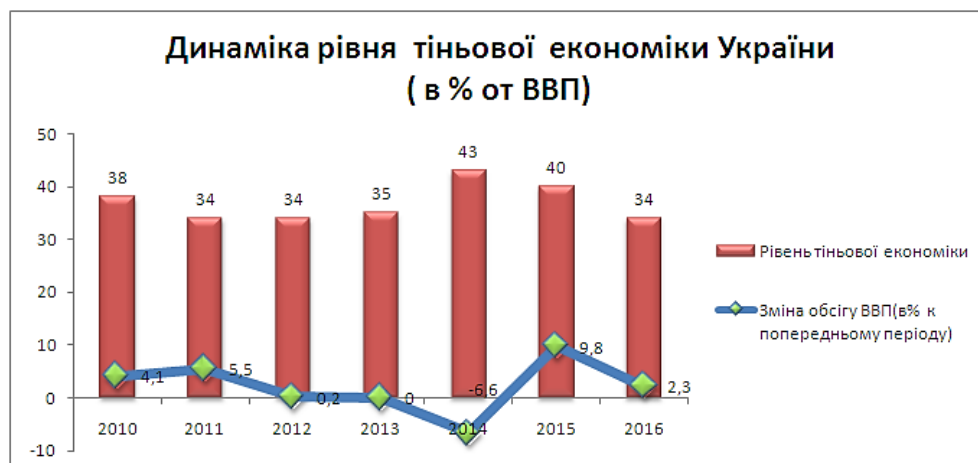

Рис. 1. Динаміка рівня тіньової економіки України (у % від ВВП) [6]

ються, є в підсобному домашньому господарстві (від вирощування сільськогосподарських культур, птиці до проведення будівельних та ремонтних робіт, надання платних послуг). Другий великий сегмент ринку тіньових послуг – це доведення до споживача сільськогосподарської продукції із віддалених від ринків збуту територій. Поширенню цього тіньового сегменту сприяє держава своїми обмеженнями (закупівля молока від населення з 01.01.2018) і т. д.

На думку фахівців Світового банку, тіньова економіка значною мірою відображає резерви зростання національної економіки в майбутньому, але вона також обмежує застосування такого резерву. Тіньова економіка сприяє реальному зростанню економіки, навіть якщо це й не підтверджується статистично. Тобто «чорний ринок» призводить до деформації конкуренції, яка є одним із факторів економічного зростання.

Тіньова діяльності фізичних осіб у неформальному секторі економіки має свої власні специфічні моменти. Бажання суб'єктів цього сектору отримувати додатковий прибуток для підтримки поточної життєдіяльності і підвищення рівня життя дуже різноманітні, серед них – фізіологічне, духовне, виживання людини, бажання особистості вдосконалюватися і визначити свій вищий статус із хорошим фундаментом на майбутнє.

Висновки. Проведені дослідження дали змогу уточнити структуру тіньової економіки, зокрема розмежувавши кримінальну від тіньової, яка створює соціально-економічний ефект, і провести сегментацію тіньової економіки. Встановлено, що багато видів тіньової економіки (особливо приховані і неофіційні) швидше допомагають розвитку легальної економіки,

ніж заважають їй. Запропоновано диференціацію тіньової економіки за об'єктами, цілями і завданнями, які стимулюють інші сектори економіки і відокремлюють їх від злочинних. Проаналізовано причини виникнення тіньової економіки. Визначено нові позитивні функції тіньової економіки та розглянуто наслідки функціонування тіньової економіки.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Cassel D. Funktionen der Schattenwirtschaft im Koordinationsmechanismus von Markt- und Plan-wirtschaften. ORDO. Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft. Bd. 37. 1986. S. 73-103.
2. Gretschmann K., Mettelsiefen B. Die Schattenwirtschaftsdebatte – eine Retrospective. Schattenwirtschaft. Göttingen, 1984. S. 17–19.
3. Хайек Ф. фон. Конкуренция как процедура открытия. Мировая экономика и международные отношения. 1989. № 12. С. 10–15.
4. Ленин В.И. Как нам организовать соревнование. Полное собрание сочинений; 5-е изд. М.: Политиздат, 1974. Т. 35. С. 195–205.
5. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання: аналіт. доп. / Т.А. Тищук, Ю.М. Харазішвілі, О.В. Іванов; за заг. ред. Я.А. Жаліла. К.: НІСД, 2011. 96 с.
6. Всемирный банк. URL: <http://www.vsemirnyjbank.org/ru/about>.
7. Schneider F., Buehn A., Montenegro C.E. Shadow Economies all over the World: New Estimates for 162 Countries from 1999 to 2007. Friedrich Schneider, Andreas Buehn, Claudio E. Montenegro. URL: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1645726/
8. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. URL: <http://www.me.gov.ua/?lang=uk-UA>.
9. Ойзерман Т.И. Амбивалентность философии: Научное издание. М.: Канон+ РООИ Реабилитация, 2011. 400 с.